

HIZKUNTZEN FONOLOGIA

Durango, 1986-V-30

Miren Lourdes Oñederra

Hizkuntzen fonologia –hots sistemaren erabilkera bezala ulertuta– bi helburuk azaltzen dute: alde batetik, hitzak osatzen dituzten hotsak garbi entzunerazteak (entzulearen lana errazteak, beraz); bestetik, ebakera errazteak (hizlariaren lana errazteak). Bereizkuntza zahar honi jarraiki bilakabide fonologikoen sailkapenak proposatu izan dira (1). Horretarako, bilakabide fonologiko bakoitza aipatu helburu bietatik zeinek azaltzen duen ikusi behar da. Bilakabide sail bakoitzari izen ugari eman zaio, ez beti erabat sinonimoak, baina ez gara gu hemen izenen azterketetan sartuko.

Entzulearen lana (perzepzioa) errazten dutenak indartze (gazt. *fortalecimiento*, ing. *fortition*), nabarmentze (ing. *foregrounding*) edo disimilazio (*lato sensu*) bilakabideak dira. Hotsen ebakera edo artikulazio lanak errazten dituztenak, berriz, ahultze (gazt. *debilitamiento*, ing. *lenition*), iluntze (ing. *backgrounding*) edo asimilazio (*lato sensu*) bilakabideak dira.

Adibide gisa (inola ere ez, besterik gabe onartu egin behar delako), erreferentziaren bat izan dezagun, Dressler-ek (1985) talde batean eta bestean kokatzen dituen bilakabideak eman daitezke (2):

–*METATESIA*. Hots bat lekuz aldatzen denean, hotsa gorde egiten da. Mogitu ez balitz, suntsitu, asimilatu edo urtu egingo bide zatekeen. Dressler-en (1985) ikuspuntutik, beraz, metatesia indartze edo disimilazio bilakabideetakoa da. Dena dela, berak esaten du “often metathesis results in syllable structures

(1) “This tension between clarity and ease is one of the most obvious, and oldest, explanatory principles in phonology. Modern theories, however, to the extent that they incorporate analogous principles, tend to make them monolithic, like the principle of distinctiveness in structuralism or simplicity in generative phonology”. (Donegan & Stampe 1979: 130).

Katea fonikoan gertatzen den edozein hots aldatetari esaten zaio hemen *bilakabide*, erregelen arteko bereizkuntzetan sartu gabe (sinkronia / diakronia, rule / law, rule / process, e.a.).

(2) Lindner-en artikulazio mogimenduen teoriarin oinarritzen ditu zailtasun-erraztasun irizpideak. Berez, alemanarentzako teoria da. (Ik. Dressler 1985: 48).

better to *pronounce* and to *perceive*” (3). Helburuen arauera egindako zatiketak askotan ez du balio (aldeztatik) aldaketa fonologikoak sailkatzeko.

– *DISIMILAZIOA*. Katea fonikoan elkarrengandik hurbil dauden hotsak bereiz eta sendo mantentzeaz gain, gerta zitekeen asimilazioa eragozten du askotan (4).

– *ERANSKETA EDO EPENTESIA*. Hau ere indartze bilakabideen artean sartzen da, silaba egitura gordetzen laguntzen duela aintzakotzat hartuta. Adibidez, euskarak bokala ipini die dardarkariz hasten diren mailegu erromanikoei. Horrela, hitz hasieran euskarak ezaguna ez bide zuen kontsonantea gorde egiten da.

Bokalarterko ozen (*sonorant*) eransketak ere hemen sartzen dira (eusk. *mendi-ja* (5), *premiña*, e.a.?).

– *HOTSAK LUZATZEA*. Dударik gabe, hotsak nabarmentzeko bilakabideak dira.

– *HOTS* (h.d., ebakin, segmentu) *BATETIK BI*. Hemen sartzen dira, adib., bokal bakarraren luzatetik sortutako diptongazioak; frikariak afrikatu bihurtzea (*tensio* > *tentsio*), e.a., Euskarazko noizpaiteko $\vec{V} > Vn$ ere hauetakoa litzateke, noski.

Silaba egitura (‘hots hurrenkera’ litzateke egokiago ziuraski) alde batera utzita ere, badira hotsak banan bana nabarmentzen (indartzen) dituzten bilakabideak:

– *HOTSAK TINKATZEA*. Bokalak tinkatzeko modu bat aurreratza edo ezpainkaritzea (borobiltzea) izan daiteke: *u* > *ü*. Kontsonanteak “kotsonteago” egiteak ere badu honekin zerikusirik (6), hitzaren indar posizioetan gertatzen da batez ere. Bide honetatik ulertzen da soinu karrankariak (estridenteak) karrankari ez direnak baino paradigma fonologiko gehiagotan egotea: ebakera-indar haundia goz ahoskatzen dira, nabarmenagoak dira (7).

Ebakera erraztu eta entzulearentzat (h.d. perzepzioaren aldetik) hots katea ilundu (*backgrounding*) egiten duten bilakabideak orain artekoen kontrakoak dira:

– *HOTSAK LABURTZEA*. Adibidez, kontsonante hasperendunek hasperenketa edo aspirazioa galtzea legoke hemen (8); desgeminazioak; bokalak laburtzea, e.a.

(3) Nik azpimarratua. Ik. eusk. *petril* (< *preti*l).

(4) *ea, oa* > *ia, ua*: “prophylaxis against assimilatory contraction to *a*” (Dressler 1985: 46 - Andriotis-engandik jaso, nonbait).

(5) Hau *i* bokala luzatetik ere sordaitzateke. Azken buruan, *j* ikurraren bidez adierazi dugun horren ondorioak ez dira euskalki guztietan ozen edo sonante izango (cf. *ž, š, y*, e.a.).

(6) Ozen(sonante)-trakakari mailaketan trakakarienetara (haskari ahoskabeetara) hurrentzea, alegia.

(7) Hizkuntzen fonema paradigmatik indartze (*foregrounding* edo disimilazio) bilakabideek osatzen dituzten Dressler-en teorian.

(8) Hurrengo izenburupean ere sar daitezke. Hasperenketa galtzean, batez ere egoera prosodiko ahuletan, kontsonantearen ebakera laburragoa izaten da oro har.

– *HOTSAK AHULTZEA*. Hotsak galtzeraino iritsi daitezke ahultze bilakabideak: fr. $-e > -ə > -\emptyset$, hitz azkenean, adib.; eusk. $d, g > \text{ɖ}, \text{g} > \emptyset$, bokal artean, esate baterako (9).

– *ASIMILAZIOAK*. Inguruko hotsen ezaugarriak kutsatzea ebakera lasaiaren seinaleztat hartzen da. Bi hotsek elkarren antza haunditzen dutenean, hots segida errazago ahoska daiteke, nahiz eta zenbaitetan indar haundiagoz egin behar izan (adibidez, bustidura asimilazioan, eragilea aldatzen den kontsonantea baino gogorragoa izanik, ondorioa indar haundiagoz ahoskatzen den kontsonantea izaten da).

– Urrutitik gertatzen diren asimilazioak: bokal armonia (*mutila > mutile*) eta *Umlaut* (u-ü > ü-ü) delakoa dira.

– Katea laburtuz ebakera errazten duten bilakabideen artean urtuketa, kenketa, monoptongaketa, e.a. daude. K. Izagirrek Altsasun jasotako *nipezelaxe, dánopatin*, e.a. formak honelako zenbait bilakabideren ondorio lirateke (berak *-pp-* edo antzekoa entzuten omen zuen. Ik. Izagirre 1967: 67).

Zatiketa korapilatzen dute helburu (ondorio?) biak dauzkaten bilakabideek, h.d., ebakera erraztuz entzulearen lana ziurtatu egiten duten aldaketa fonologikoek. Besteak baino gutxiago izaten dira. Baina orain interesatzen zaiguna ez da sailkapena bera, sailkapena egon daitekeela ikustea baizik.

Hitzari bagozkio, jakina da lehenengo saileko bilakabide edo aldaketa fonologikoak indar egoeretan gertatu ohi direla (silaba hasieran, silaba azentudunetan). Besteak, berriz, egoera ahulagoetan (azentutik urrun dauden silabetan, silaba ixten duten kontsonanteetan). Era berean, eta hemen gehiago interesatzen zaigun alorrera igaroaz, gertatu behar luke disimilazio bilakabideak hizkera geldí, zaindu, formalean (edo oso ozen hitzegiten denean) izatea oparoen. Besteak, asimilazio bilakabideak, azkar eta edonola hitz egiten denean, hizkera arduragabe-koan (10) suertatzea emankorra.

Hemen elementu asko nahasten dira (abiadura, ingurune soziala, erregistro edo hizkera, e.a.). Gehien gehienetan elkarrekin lotuak doaz: azkarrago hitzegiten denean arreta txikiagoz ahoskatzen da, normalean egoerak komunikazioa ziurtatzen duelako, entzulea ezaguna delako, e.a. Orduan katea fonikoa iluntzen, ahultzen duten bilakabideak gerta daitezke eta ebakera erosoagoa da.

Ikusi dugu helburuen arauera egindako sailkapenean, badaudela helburu biak dituzten bilakabideak (gogora metatesiaz esandakoa). Beste batzuetan, ostera, hizkuntza batean ulermena (perzepzioa: hotsen ulermena) ziurtatzen duenak, beste hizkuntza batean ebakera erraz lezake: hizkuntzen erraztasun-zailtasuna neurtzeko hizkuntza bakoitzaren baldintza fonotaktikoak, artikulazio oinarria, e.a. izan behar dira kontuan.

Azkenean azterketa pragmatikoa egiten da. Bestela esan, entzulearen lana erraztea hizkera zainduari badagokio eta ebakera samurtzea hizkera arduragabe-

(9) Ahultzea (*lenition*): Kontsonanteak ozentasun mailaketan “ozenagotu” egiten dira (cf. Dressler 1985: 48-49).

(10) Hizkera *zaindua* / hizkere *arrunta* esango diegu bi hizkere edo erregistroei.

koari, erregistro bakoitzeko aldaketa fonologikoak zein diren ikusten da. Artikulazioaren zailtasun maila neurtu daiteke, dena dela. Hizketarako zailtasuna dutenei buruzko ikerketak nahikoa erakusten du hontaz. Euskaraz horrelako datuak ez dauden bitartean, hizkera edo erregistroei begiratu beharko diegu.

Baina badirudi horrek ere ez duela balio. Lehen gainbegiradan, euskaraz beti erregistro berean hitz egiten dela dirudi. Egia da, neurri haundi batean, euskara hizkera laua dela eta egoera formaletarako erdarara jotzen dela. Hori horrela bada, ez dago zer esanik euskararen ebakera eta erregistroez. Euskaraz ez dago, orduan, aldaketa fonoestilistikorik. Aldaketa fonoestilistikoa izateko, nolabait hautazkoa izan behar du bilakabide batek (X hitza hiztun berak batzuetan X eta bestetan X' ahoska badezake, alegia —erregistro aldaketa markatuz—) (11).

Sakonxeago arakatu ez gero, ordea, badago zerbait. Beti jazotzen den bezala hizkuntza bakarraren azterketaren ondorioak, hizkuntza “guztiez” ateratakoak baino apalagoak izaten dira. Gainera, zintzo jokatzekotan, kodigo barreneko arauz ezer esango badugu, dialektu bakoitzean murgildu behar dugu.

Egokien zaizkigun adibideak testuingurutik kanpo erabiltzerik ez dagoenean, zailagoa da bilakabide multzo bi goitik beherainoko mugaz bereiztea. Hizkera bateko bilakabideak bietan agertzen dira maiz aski (12). Sarritan gertatzen dena da, bilakabide bat hizkera arduragabekoan areagotu edo zabaltzea. Zabaltzea ez da beti era berean gauzatzen. Izan daiteke (ik. beheago), hizkera arduragabekoan hizkera zainduan baino hots gehiagok jasatea delako aldaketa. Bestela, hizkera zainduan testuinguru jakin batzuetan gertatzen den aldaketa hizkera arduragabekoan beste inguruneetara zabaltzea (*orain / oraingo / ora(i)ña* vs. *ora(i)ñ / ora(i)ngo / ora(i)ña*). Baita ere, hizkera zainduan morfema mugan zehar bakarrik ezartzen den aldaketa, hizkera arruntean edozein lekutan jazotzea (*gorrit'u / iturri* vs. *gorrit'u / it'urri*), e.a.

Euskaldunen artean oraindik badago besteak baino egoera formalago batzuetan behintzat betidanik euskaraz aritu den jendea. Horiei begiratu behar litzaieke euskara egoera formal berrietara zabaltzean. Lehen apaizarekin hitzegitea izan dena, orain hitzaldi bat edo munduko berriak telebistan ematea izan daiteke.

Har dezagun leku bat eta bilakabide bat. Palatalizazioa edo bustidura (13) dela eta, badago Donostiatik gertuko (Astigarragako) (14) euskararen zer esanik

(11) Gainerakoak alofono libreak, derrigorrezko bilakabide fonologikoak eta morfologizatu edo lexikalizaturiko aldaketa fonologikoak izan daitezke.

(12) Historian zehar hizkera arduragabekoaren bilakabideak hizkera zaindura heda daitezke *backgrounding / foregrounding* binomioa hautsiaz.

(13) *Bustidura* izena perzeptioari dagokio (ik. Straka 1965: 122).

Normalean, fonetika-fonlogian, entzule eta hiztunaren ikuspuntuak batera edo nahastuta erabiltzen ditugu.

(14) Ik. “From automatic assimilation to sound symbolism. A case study of Basque palatalization”. *ASJU* XX.1, 1986. 67-74.

Michelena irakasleari zor diot horretaz erreparatzea. Berak Errenderian gertatzen dena kontatu zidan.

oraingo eztabaida honetarako. Bilakabide bera hizkera arduragabekoan zabalagoa nola den garbi erakusten du.

Asimilazioz gertatzen den palatalizazio edo sabaikaltzea ahultze, iluntze bila-kabidea da. Hortaz, hizkera arruntean gertatzen direnetariko edo hizkera arrun-tea oparagoak direnetariko behintzat. Astigarragako euskaraz *i*-ren ondorengo palatalizazioa emankorra da oro har. Ozenen palatalizazioa (*n*, / hotsena, alegia) beti gertatzen da, bertako ebakerak edozein erregistrotan duen baldintza da. Baina hortzetako *t* trabariaren kasua diferentea da: hizkera zainduan *i*-ren ondo-rengo *t* ez palatalizatzeke joera nabaria da.

Esan daiteke *t*-ren palatalizazioa bilakabide fonoestilistikoa dela. Beste hitze-tan esanda, Astigarragako palatalizazio edo sabaikaltze asimilazioa hizkera ardu-ragabekoan ozen (*l*, *n*) eta trabariei (*t*) ezartzen zaiela, baina hizkera zainduan ozenei bakarrik. Honelako palatalizazioa duten beste hizkuntzetan ere hizkera lauetan palatalizazioa oparagoa izaten da.

Zaila da, noski, azterketa hauek (zein bilakabide edo zein bilakabideren zatiak diren fonoestilistiko) euskara osoaz egitea. Erregistroetan pobre ibiltzea izan daiteke oztopo bat. Horrez gain, leku guztietako euskarak ez dituela bilakabi-de berak, ezta ere erabilkera fonoestilistiko berak.

Dena dela, ezin gaitezke intuizio hutsez ibili. Esango nuke bi joera ezberdin ari direla nagusitzen euskara (nolabait esateko, “batua”) ahoskatu behar dutenen artean (irakasleak, irrati-telebistako hizlariak, e.a.) Batzuetan, jatorragoa delakoan, edo irakurri bezala ahoskatzea bidezko ez delakoan, ezagutzen diren aldaketa fonologiko guztiak sartzen dira. Beste batzuetan kontrakoa egiten da. Beharbada, dotoreagoa delakoan, ahalik eta forma idatzitik gertuen ahoskatzen da. Lehenen-go ahoskera egoera formaletan gertatzen da desegokien. Bigarrena, egoera arrun-tetan, erabat harturik biak desegoki badira ere. Gertatzen diren erduei begiratu beharko litzaieke irakurtzen ikasteko. Lehen aurkeztutako palatalizazio bilakabi-dearen arauera, egokiagoak dira *dit'ut*, *it'uri*, *gorit'u*, e.a. ebakerak telesail batean etxeko sukaldean ari diren bi senideren artean, eguneko berriak ematen ari den hizlariarentzat baino.

Azaldu nahi izan dudana da, kontu hauek konpontzeko, aldaketa fonologi-koek euskalkietan zehar duten eta izan duten hedadura neurtzeaz gain (derrigo-rrezkoagoa izango da *maila* forman *mila* forman baino sabaikaltzea), izan dezake-ten balio fonoestilistikoa begiratzea ere ez legokeela gaizki.

Gaur egun aldaketa fonologiko guztiek edo gehienek hizkera lauaren kutsua badaukate, ez da batere egokia euskara zaindua egin nahi denean kontuan ez izatea. Ez dago hizkera neutrorik (hiztun abstraktorik ez dagoen bezala). Edo, hizkera neutroa badago, neutroa ez dena -markatua, eguneroko bizitzan gutxien (1%?) gertatzen dena—, hizkera zaindua (formala), bereizi egin behar da.

ERREFERENTZIA GISA

DONEGAN, P.J. & D. Stampe (1979) “The study of Natural Phonology” In *Current Approaches to Phonological Theory*. Daniel A. Dinnsen, ed. Bloomington: Indiana University Press. 126-173.

DRESSLER, W. (1985): *Morphology: the dynamics of derivation*. Ann Arbor: Karoma Press.

IZAGIRRE, K. (1967): "Altsasuko euskeraren gai batzuk". In *A.S.J.U.* I, 45-97.

STRAKA, G. (1965): "Naissance et disparition des consonnes palatales dans l'évolution du latin au français". In *Travaux de Linguistique et de Littérature*. III, I. 117-167.

EUSKARA BATUAREN EBAKERAZKO PROPOSAMENAK:

KINTANA, X. & P. Salaburu (1984): *Euskara Hobe eta Hobe*. Bilbao: Argitarapen Zerbitzua. Euskal Herriko Unibertsitatea.

— *Mailegu Hitzak: ebakera eta idazkera*. Donostia: U.Z.E.I. (1982).

TXILLARDEGI (1980): *Euskal Fonologia*. San Sebastián: Ediciones Vascas.